

ԳՐԱԿԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑ
ԵՒ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Վահան Թոթովենց գրող մին է, որուն երկերը իրենց մեծ արժեքին համապատասխան ուշադրութիւն չեն գրաւած: Ան մէկն էր 1930-ական թուականներուն, Ստալինի բռնատիրութեան ծանր օրերուն Սիպերիա աքսորուած և հոն ժամացած գրողներէն: Թոթովենց գրեց առատօրէն և մշակեց գրականութեան զրեթէ բոլոր սեռերը: Հակառակ ատոր, ցարդ լոյս չէ տեսած ուսումնասիրութիւն մը իր մասին, որ բացառել իր դիրքը նորակազմ Սովետական հանրապետութեան գեղարուեստական հասկացողութեան հանդէպ, կամ իր տեղը տաւել չըջանին, որուն գրական շարժման կարկառուն դէմքերէն մին հանդիսացաւ ան: Չէ կատարուած նոյնիսկ լուրջ ուսումնասիրութիւն մը իր երկերուն և արուեստատիտական արժեքին մասին, թէև իր գործերուն մէջ անմիջականօրէն նկատելի է իր հաւատարմու-

ստացած գրքերի ցանկերը, ինչպէս նաև այն ճնշող մատենադարանի, որի մեծագոյն մասը նախ լոյս է տեսել հանդէսում:

«Արեգ» հանդէսի ատորև հրատարակող մատենագիտական ցանկը աւելի լայն գաղափար կը տայ անշուշտ լոյս տեսած նիւթերի մասին և օգտակար կարող է լինել գրականագիտական հետազոտութիւններին, կատարուած խմբաւորումները իմ կողմից են իհարկէ: Քանի որ հանդէսի էջերը երեք տարուամբ համարակալուած են 1ից մինչև 1152, ուստի բաւական էր որ նշէի որեւէ նիւթի հրատարակութեան տարին և էջը: Բոլոր նիւթերը համարակալեցի 1ից 436:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Փնտի Համալսարան

(Շարունակելի՝ 2)

Թիւնը գրական աւանդին հին ձևերուն և դարձուածքներուն: Իր աճող գրական ժառանգութիւնն հատոր մը միայն լոյս տեսած է 1957ին, որ բնականօրէն փոքր մաս մը միայն պիտի պարունակէր իր ծաւալուն արտագրութիւնէն, որուն մեծ մասը ցրուած է զանազան թերթերու մէջ: Այդ թուականէն յետոյ ինչ որ վերատպուած է իր անցեալ հրատարակութիւններէն, քաղուած է իր վերջին տարիներու իրագործումներէն: Չկայ հուսալից մը, որ ցոյց տայ իր առաքնական յատկութիւնները գրականութեան մարզին մէջ, կամ իր մէջ ամփոփէ իր մշակած բոլոր սեռերէն նմոյշներ:

Կան երկու ուսումնասիրութիւններ Թոթովենցի մասին, որոնցմէ առաջինը, գրուած 1959ին Ս. Մանուկեանի կողմէ, մակերեսային ուսումնասիրութիւն մըն է, պատրաստուած պարզ հասարակութեան համար⁽¹⁾: Ան համառոտակի կը ներկայացնէ Թոթովենցի պատմուածքները, որոշ կենսագրական տեղեկութիւններով միասին: Հոն հեղինակը կը փորձէ ներկայացնել Թոթովենցը իր Սովետական ըմբռնումներուն մէջ, Աւելի բնագրական ուսումնասիրութիւն մը գրեց Սեւակ Արզումանեան, 1961 թուականին, որուն մէջ ներկայացուց Թոթովենցի գործերը աւելի լայն տարողութեամբ, անոր ընկերացնելով քննադատական որոշ գիտողութիւններ և գրական կարեօր տեղեկութիւններ⁽²⁾:

Գոյութիւն ունին նաև փոքրաթիւ յօդուածներ Թոթովենցի մասին, որոնցմէ ոմանք գծուաւ գտանելի են արտասահմանի մէջ, Առոնցմէ մէկն է Թոթովենցի նուիրուած երկար յօդուածը Սովիետայի Գրականութեան Պատմութիւնի⁽³⁾ առաջին հատորին մէջ, Թոթովենցի երկերուն ապագրութեան առթիւ, Ս. Մանուկեանը գլխից քննադատական մը Սովետական Գրա-

(1) Ս. Մանուկեան, Վահան Թոթովենց, Երևան, 1959:

(2) Սեւակ Արզումանեան, Վահան Թոթովենց, Երևան, 1961:

(3) Ս. Աղաբաբեան և Ն. (Խմբագիրներ), Սովետայի Գրականութեան Պատմութիւն, հատոր 1, Երևան, 1961, էջ 706-39:

կանոններին թերթին մէջ, և անոր անդամներն եթէ անհամաձայնակին առիթով կարճ յօդուած մը կցեց հեղինակին գործերէն կարգ մը հատուածներու վերադարձութեանը Սովետական Հայաստան ամսօրթերին մէջ, Սովետական Գրականութիւնը 1974 թիւը կը պարունակէ Ս. Գեորգեանի մէկ այլ յօդուածը, և երկու ուրիշ յօդուածներ գրած է վահէ Օշականը Արարատ Անգլի-րէն համաժողովին մէջ 1979 թին, Այս վերջիններէն մէկը ամփոփումն է այն կենսագրական տուեալներուն, որոնք կը գտնուին Թոթովեցի կիսմեր ինքնակենսագրական գործին մէջ, իսկ միւսը՝ եզրակացութեան չյանգող քննադատական մըն է Թոթովեցի գրական տաղանդին մասին⁽⁴⁾։ Վաղարշակ Նարեկցը իր Յուշերուն մէջ կը յիշէ յօդուածներ և գիրք մը Թոթովեցի մասին, բայց չի տար ո՛չ անոնց և ո՛չ անոնց հեղինակներուն անունները⁽⁵⁾։ Վերոյիշեալ բոլոր յօդուածները ընդհանրապէս նպատակ ունեցած են Թոթովեցի պարզ ներկայացումը և ոչ իր գործերուն քննադատութիւնը։

Թոթովեցի ժամանակակից գրողները հարձանադրեն իրենց յուշերը իր մասին, իբր անձ և իբր գրադէտ։ Ջիւզե կը յիշատակեն Ռուբէն Ջարեանը, Եղիշէ Ջարեանցը, վահրամ Արաղանը, ինչպէս նաեւ Նարեկցը։ Հրատարակած են Դերենիկ Դեմիրճեանի երեք նամակները՝ ուղղուած Թոթովեցիին⁽⁶⁾։ Քննադատականներ իր

գործերուն մասին հրատարակուեցան Հսկեմբեր - Նոյեմբեր Տարեկիրին մէջ, որուն խմբագիրներն էին Ջարեկց, Բակուշ և Ջուբար⁽⁷⁾։ Կան նաեւ բազմաթիւ գնահատականներ Թոթովեցի լոյս տեսած գործերուն մասին⁽⁸⁾։ Դժբախտարար Թոթովեցի անձնական թղթակցութիւնը և ձեռագիր ինքնակենսագրութիւնը անտիպ կը մնան⁽⁹⁾։

Այնքան չափ են Թոթովեցի գնահատան թերթերու մէջ տպուած գործերը, որ իրենց ժամանակագրական կարգով ամբողջական ցանկ մը պատրաստելը անհնար է, առանց նկատի ունենալու հեղինակին անտիպ գրութիւնները։ Նոյնիսկ ցարգ հրատարակուած ցանկերը իրարմէ կը տարբերին⁽¹⁰⁾։ Ստորեւ կու տանք ա-

տարին մէջ, որ ներառուէին գրադարանին մէջ չի գտնուիր։ Եղիշէ Ջարեկց, Երկերի ժողովածու, հատար VI, Երևան, էջ 338-349, 694-197։ Հոս Թոթովեցի լեզուն կը գնահատուի և կը տրուին մանրամասնութիւններ՝ Սովետական Գրողներու առաջին համամոլովին մէջ Թոթովեցի մասնակցութեան մասին։ Վ. Արաղան, Յուշեր, Երևան, 1940, էջ 150-155։ Գեորգ Մադոյեան, Դերենիկ Դեմիրճեանի նամակները վահան Թոթովեցիին, Սովետական Գրականութիւն, 2 (1978), էջ 139-44։

(7) Եղիշէ Ջարեկց, Ազնի Բակուշ և Եղիա Ջուբար, իմը, Հոկեմբեր - Նոյեմբեր Տարեկիր, Երևան, 1932, էջ 154-56։

(8) Անոնցմէ մի քանի հատ միայն կը գրուին Երևանի Երևանուէր գրադարանէն ներս։ Պայլար, 1923, թիւ 4, գնահատական մը, գրուած Ջարեկցի կողմէ, Խորհրդային Հայաստան, 1925, թիւ 1(5)։ Գնահատական մը՝ Գեորգեանի կողմէ, գրածին մասին, Գրական Թերթ, 1932, թիւ 28։ Պալուի մասին գնահատական մը՝ Ս. Մամիկոնեանի և Ս. Սողոմոնեանի կողմէ։ Արդումանեան և Մանուկեան կը յիշեն բազմաթիւ այլ գնահատականներ, մասնաւորապէս 1934 թուականի թերթերուն մէջ, բայց չեն տար մանրամասնութիւններ։

(9) Վահան Թոթովեցի, ինքնակենսագրութիւն, Սովետական Գրականութիւն, 11 (1974), էջ 124-125։ Կը հրատարակէ Թոթովեցի ինքնակենսագրութեան քաղցած քանի մը պարբերութիւններ։ Ձեռնարկուած անտեսածին ոչ լատին ըլլալը, բայց նա Մանուկեան եւ Արդումանեան մէջբերումներ կ'ընեն յայտնի ձեռնակենսագրութեան, որոնք չեն պարունակուած վերոյիշեալ հատուածին մէջ։

(10) Թոթովեցի երկերուն ժամանակագրականութեն տպուած ցանկերը կը գտնուին

(4) Ս. Մանուկեան, վահան Թոթովեցի, Սովետական Գրականութիւն, 6 (1958), էջ 138-48։ Նշարենախառն քաղաքացին և հայրենաշունչ երգիչը, Սովետական Հայաստան, 7 (1966), էջ 14-15։ Ա. Գեորգեան, Թոթովեցի արուեստի քննադատականութիւն, Սովետական Գրականութիւն, 11 (1974), էջ 126-130։ Արա Պարիզեան, վահան Թոթովեցի իր իսկ խոսքերով, (անդ), Արարատ, 2 (1979), էջ 26-29։ Վահէ Օշական, Վահանը առանց ուղղութեան (անդ), Արարատ, 2 (1979), էջ 29-33։

(5) Վաղարշակ Նարեկց, Յուշեր եւ Արձագանգներ, Երևան, 1948, էջ 215։

(6) Օշական, էջ 33, կը յիշէ տիկնա որպէս Ջարեան, Յուշեր, Երևան, 1977։ Գիրքը երկու հատորէ կը բաղկանայ։ Թոթովեցի մասին տեղեկութիւնները կը գտնուին երկրորդ հա-

սոնց համադրութիւնը. մեր կողմէ եղած յաւելումներով հանդերձ⁽¹¹⁾, Կու տանք գրութեան թուականը, անունը և ապագրութեան վայրը, ինչպէս նաև գրութեան տեսակը և գտնուած վայրը:

1907 ին՝ «Արասորի կայանիկներ» (բանաստեղծութիւն) և «Գիւղն ու Գիւղացին» — երկուքն ալ իզմիրի Արեւելեան Մամուլին մէջ:

1908 ին՝ «Աւերակ» (արձակ բանաստեղծութիւն) — Պոլիս:

1909 ին՝ «Սրինգ» (բանաստեղծական հաւաքածոյ) — Պոլիս:

1910 ին՝ «Թլկատիցի» (յօդուած) — «Հայ Գրողներ», հատոր 2:

1916 ին՝ «Իմ հօրաքոյրը» (պատմուածք) — Թիֆլիս:

1917 ին՝ «Ողբ Անժուսեան» (բանաստեղծութիւն), «Տօնօն» (վիպակ), «Բարիդրանաթ Տադոր» (յօդուած) — Հայաստան, թիւ 4, «Ես Մաղիկ Զունիմ» (բանաստեղծութիւն) — Հայաստան, թիւ 17, «Գարունին չեա» (բանաստեղծութիւն) — Հայաստան, թիւ 50, «Ջքեղ Լմպեմ, ով Աղջիկ» (բանաստեղծութիւն) — Գեղարուստ, «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ (բանաստեղծութիւն) — Հայաստան, թիւ 167, «Թափառումներ իմ ցեղի նկարագրներուն մէջ» (նկարագրական) — Հայկական, թիւ 1, «Այսպէս խօսեցաւ նկարարնայր» — Հայաստան, թիւ 162 և Հայկական, թիւ 1, «Սիւմանթա» (յօդուած) — Հայաստան, թիւ 44, «Ջարդարեան» (յօդուած) և «Վանէ Ծողբող» (բանաստեղծութ.) — նոյն տեղը, «Ջօհրայ» (յօդուած) — Հայաստան, թիւ 55, «Վարուն» (յօդուած) — Հայաստան, թիւ 17 — բոլորն ալ ապուած Թիֆլիս:

Մանուկեանի և Արզումանեանի մօտ, Հաճապետեանի Թոթովնիցի նուիրուած յօդուածին վերջաւորութեանը և Հայկ Խաչատուրեանի 1981 թ. Գրական Ֆեդկատուի (Երևան) 154-155-րդ էջերուն վրայ լոյս տեսած յօդուածին մէջ, Որեւէ ցանկ չկայ անոր մանր գրութեաններուն:

(11) Ստորև արուած ցանկը կը պարունակէ միայն այն երկերը որոնք մասին լման տեղեկութիւններ ունին: Նուազագոյնը վաթսուս գրութեաններ ևս գոյութիւն ունին, բայց կարծաւ կը մնան ստուգումի:

1918 ին՝ «Արեւիք» (բանաստեղծութիւն), «Լեցուր Բնութեան Բաժակը Քեզմով» (բանաստեղծութ.) — Հրազդան, հ. 1, «Դոկտոր Բուրբոնեան» (երգիծական) և «Պետրոս Դուրեան» (յօդուած) — Հայկական, թիւ 4 — բոլորն ալ ապ. Թիֆլիս:

(1917-18 տարեշրջանին, Թոթովնիցի խմբագիրն էր Թիֆլիսի «Հայաստան»-ին.)

1921 ին՝ «Գարունին Սիրտը» (թատերգութիւն) և «Պատմուածքներ» (Առաջին շարք)⁽¹²⁾, երկուքն ալ հրատ. Պոթիք, «Հայաստանի Տոն Կիւթի» (երգիծական), «Առաւօտին մէջ» (բանաստեղծութիւններ) և «Յաւերժութիւն» (թատերգութիւն), երեքն ալ հրատ. Թիֆլիս:

1922 ին՝ «Փոթորիկն մէջ» (վիպակ) — Երկիր, թիւ 874-75, «Հաճի Մարկոս Աղա» (վիպակ) և «Անգլիա, Պարսկաստան և ին. և ին. — Հայ Կենսաբ. Գաղութներում» (յօդուած) — Նոր, թիւ 1, երեքն ալ լոյս տեսած Պոլիս:

1923 ին՝ «Մանուկեան Բառաւիտ» (թատերգութիւն), «Թատրոնը Ամերիկայում» — Պոլիս, թիւ 1, «Արեւմտահայ Գրականութիւնը» — նոյնին թիւ 2, «Թլկատիցի» — նոյնին թիւ 4, «Հակաաղալական տարրը Յակոբ Պարոնեանի ստեղծագործութեան մէջ» — նոյնին թիւ 10-11, «Յակոբ Պարոնեան և ազգային հարցը» — նոյնին թիւ 12-13, «Ով պիտի կուլ տայ» — Խորհրդային Հայաստան, թիւ 10, «Հայ Աւետարանականի Աղօթքը» — նոյն, թիւ 11, «Բաց Նամակ Արշակ Զօպանեանին» — նոյն, թիւ 15, «Կաւ չի փոխուած» — նոյն, 89 և «Դէպի Սեան» — նոյն, թ. 200, 203, բոլորն ալ յօդուածներ, և «Օգոստին Սիկունի» (երգիծական) — Շեռ, թիւ 2, ամէնքն ալ լոյս տեսած Երևանի մէջ:

(1923 թուին Թոթովնիցի խմբագրած է «Շեռ» երգիծական թերթը):

(12) Երկրորդ շարքը կ'երեւի թէ լոյս չտեսաւ Առաջին շարքի պատմուածքներէն երկուքը — «Էս ... Էս ... Էս ...» և «Կենս» — Գեղարուստի Գեմարեանը թարգմանել տուաւ Ռուսերէնի, Պալմա պարբերականի Թիֆլիսի համար (համակ 6, Մատայեան, էջ 143):

1924 թն՝ «Պողպատի ձառ» (Թատերգութիւն), «Ինչպէ՞ս ծագում խեղդեցի մի մարդու», «Պարտութիւն փրկիսոփայական ֆրանսուս», «Հայրենակից», «Գոհ Անկախութեան», «Երկու աստղեր», «Յանուն հայրենիքի» և «Ազգաս»⁽¹³⁾, բուրբ «Նոր Ակում» մէջ հրատարակուած (թիւ 2-10), «Հայաստանի Պետական Համալսարան» (յօդուած) — Խորհրդային Հայաստան, թիւ 63, «Մարդիկ, մարդիկ, ի՞նչ մարդիկ» (երգիծական) — նոյն տիպ, թիւ 97 և «Երիւկի Զրանքը տեսնելուց յետոյ» (յօդուած) — նոյն տիպ, թիւ 194, բուրբ գրութիւնները լոյս տեսած Երևան:

1925 թն՝ «Նոր Բիւզանդիոն»⁽¹⁴⁾ և «Սասմայ ծառ» (Թատերգութ.), «Ամենամեծ սիմֆոնիկի մէկը» (յօդուած) — Ալեքսանդր Միսնիսիականի մասին — Նոր Ակում, թիւ 5-7, «Մի քիչ դուրս» (յօդուած) — Խորհրդային Հայաստան, թիւ 37, «Քառսի միջից» («Արարատեան Առասպել» և «Միրոյ և արեան ուկերու» (Թատերգութիւններ), լոյս տեսած Երևան:

(1924-26 թուականներուն թոթովնց անգամ էր «Խորհրդային Հայաստան» թերթին խմբագրական կազմին):

1927 թն՝ «Նիւ Երթ» (վիպակ)⁽¹⁵⁾ — Նոր, հատոր 1, «Կոմսոմոլ Կարոյի արկածներէց» (վիպակ) — Աւանգարդ, թիւ 29-41, «Կրիտիկոյ ծիծաղ», «Հրդեհ» (Թատերգութ.), «Ստիկէ» (պատմութեամբ) — Հայաստանի Ասիաստեղծութի, թ. 6-9, «Անդրկովկասեան գրական միջնոց» — Խորհրդային Հայաստան, թիւ 63, «Վաւարամ փափագեան» — նոյն, թ. 89, «Դէպի կոմունա» — նոյն, թ. 154, «Մեր երկրի փերուզը» — նոյն, թիւ 165, «Վառացէք կարմիր վարդեր» — նոյն, թ. 177, «Միջնագարեան որմերի ստուերներէ տակ» — նոյն, թ. 190 և «Բրդապետ ակտիվի կոնֆերանսու» — նոյն, թ. 281, բուրբ ալ յօդուածներ, լոյս տեսած Երևանում:

(13) Այս գործը լոյս տեսած նաեւ որպէս առանձին գրքայի նոյն տարուան բնթագրին:

(14) Վերատպուած Գէլրութ 1958 թին:

(15) Վերատպուած որպէս առանձին գրքայի 1929 թին:

1928 թն՝ «Մեծագետիկ Մարտակոններ» (Թատերգութ.)⁽¹⁶⁾, «Հանթարում» — Խորհրդային Հայաստան, թիւ 24, «Մի տիպ» — նոյն, թ. 36, «Մի ալ տիպ» — նոյն, թ. 43, «Մի տիպ եւ» — նոյն, թ. 53, և «Տարօրինակ մի տիպ» — նոյն, թ. 56 (յօդուածներ), «Մէրթի Էնտերվուդ»⁽¹⁷⁾ — նոյն, թիւ 147, «Թոմ» — նոյն, թիւ 239 և «Նոր Աշխարհ» (պատմութեամբ) — Ավանգարդ, թիւ 28:

1929 թն՝ «Ամերիկա»⁽¹⁸⁾ (պատմութեամբ), «Առատուր և Կլիպարատ» (պատմութեամբ), «Գիւմրի-Նիւ Երթ» (վիպակ) — Ավանգարդ (գրուած Երթու Չուրարի հետ), «Ժամանակակից հէքիաթ» — Նոր Ակում, թիւ 1 և «Պայքար» (պատմութեամբ) — նոյն, թիւ 5, «Ապրտակ եղերերգ» (յօդուած) — Խորհրդային Հայաստան, թիւ 40:

1930 թն՝ «Լուս-Հոս», «Ա. Երկրանդատէ» (կենսագրութիւն), «Պէրսի Սուլվադոր» (վիպակ) — Ավանգարդ, թ. 181-185, «Կենսաբ. Հին Հոսմէական ծննդարհի վրայ»⁽¹⁹⁾ (ինքնակենսագրութիւն) — Նոր Ակում, թիւ 1-3, «Երկու Սուր» (Թատերգութ.), «Բաքու» (վէպ), «Սերիկայ» (պատմութեամբ) — Երթուստիկ Բոլշեւիկ, թիւ 2-4:

1931 թն՝ «Յովհաննէս Թումանեան» (յուշեր), «Հայ ազգի փրկիչ Դաշնակներ» (երգիծական), ապուած Մոսկուում⁽²⁰⁾:

(Շար. 1)

ՌՕՊԷՐԱ ԼՐՎԻՆ

(16) Անտիպ ձեռագր. ըստ Մանուկեանի:

(17) «Ալիքի Էնտերվուդ» և «Թոմ» վերատպուեցան Ամերիկա, պատմութեամբ եւ առաջածոյին մէջ՝ 1920 թին:

(18) Երկուսն մէջ ալ պատմութեամբ կը փոխարինէ «Հայրենակից» պատմութեամբ, որպէս վերջին պատմութեամբ առաջածոյին:

(19) Լոյս կը տեսնէ նոյն տարին որպէս առանձին գիրք: Թարգմանուած է Ռուսերէնի (1913) և Անգլերէնի (1971): Դեռեւ նախնական Ռուսերէն Թարգմանութիւն մը ասոր և Նիւ Երթ գործին լոյս տեսած ըլլար 1933 թին:

(20) Բնագրուած Երևան, բայց անտիպ ձեռագր. թէև տպագրութեան ազգարարութիւն մը հրատարակուեցաւ նոյն տարին Գրական Թերթի թիւ 11ին մէջ: